

УДК 94(477)«1943/1944»

© Руслан ГУЛА

ЧИННИК РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ У ВІДНОВЛЕННІ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВ НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УРСР У 1943–1944 рр.

Проаналізовано роль та місце радянського патріотизму у відновленні організації роботи підприємств на визволеній території України крізь призму історичних діалектичних протиріч. Розкрито форми вияву патріотизму трудівників у відродженні промислово-господарської бази УРСР.

Ключові слова: *радянський патріотизм, народногосподарський комплекс, реевакуація.*

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап теоретичного переосмислення місця та ролі патріотичного виховання в радянському суспільстві. Відсутність державної ідеології, різне, навіть антагоністичне, сприйняття історичних подій та постатей формують досить еклектичну уяву про фундаментальні основи патріотичної ідеї, що відповідно створює проблему комплексу подолання внутрішніх суперечностей, які визначають різні підходи до оцінки історичного минулого та перспектив обрання вектора стратегічного бачення патріотичного виховання нації.

Актуальність визначення основної ідеї патріотичного виховання в Україні впродовж майже двадцяти років посідає значне місце в наукових дослідженнях історико-філософського напрямку. Принципи формування національної патріотичної ідеології ґрунтуються на віковічних традиціях суспільства. Особливо важливим є період 1943–1944 рр. як визначний етап практичної реалізації відродження промислової бази УРСР за допомогою вмілого використання державно-партійним апаратом патріотичного піднесення народу.

В останні десятиріччя особлива увага російської та української історіографії спрямована на дослідження особливостей функціонування патріотичної ідеології як структурного елемента духовного єднання нації. У цьому контексті слід відзначити величезний науковий внесок у розробку історичних основ патріотизму трудівників у роки Великої Вітчизняної війни таких сучасних українських дослідників, як В. Добров,

І. Ветров, Л. Удалова, Я. Овчинникова. Серед російських дослідників – наукові розробки Г. Куманьова.

Мета статті – висвітлення особливостей форм патріотичних виявів як сукупності діалектичних протиріч у відновленні промислової бази в УРСР у 1943–1944 рр.

Хронологічно процес відновлення виробничих фондів охоплює в межах нашого дослідження період від моменту ухвалення Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації» до закінчення визволення українських земель.

Процес відновлення промислової бази УРСР мав свої особливості, пріоритетними з-поміж яких були:

- відсутність можливостей повернення евакуйованих на схід виробничих фондів в умовах триваючої війни та неможливість отримання устаткування внаслідок репарацій;

- визначення для відновлення пріоритетних галузей промисловості;

- поєднання адміністративних методів керівництва з економічними;

- обмежена кількість трудових резервів та промислової номенклатури для проведення відновлювальних заходів;

- наведення жорсткої дисципліни на виробництві та транспорті з широким застосуванням карально-репресивних заходів у поєднанні з методами морального стимулювання;

- наростання інерційних тенденцій в економіці при звуженому характері відновлення промисловості;

- організація підготовки кваліфікованих кадрів для проведення заходів щодо відновлення об'єктів промисловості.

Масова реевакуація промислових об'єктів, переміщених на схід країни в 1941–1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Усе це обумовлювало необхідність відбудови промисловості власними силами.

Відповідно до завдань визначення концептуальних підходів щодо відновлення промисловості України робота керівних органів влади зазнала певних змін, які сформували діалектичні протиріччя між:

- імперативно-командною системою процесу відновлення промисловості та виробництва з допомогою директивних методів управління та дублюванням функцій керівництва під час проведення цих заходів;

- патріотичним піднесенням народу із сподіваннями на покращення життя після війни та жорсткістю партійного та радянського керівництва щодо імперативного відродження радянсько-колгоспного ладу;

- конверсійними тенденціями промисловості внаслідок скорочення оборонного замовлення та визначення магістральної лінії відбудовного проекту для України щодо домінування групи «А» як основи майбутнього воєнно-промислового комплексу за рахунок зменшення випуску товарів народного вжитку.

У системі цих протиріч основною формою радянського патріотизму була самовіддана праця робітників, інженерно-технічного складу, усіх верств населення, спрямована на відновлення роботи підприємств та сільського господарства.

У період війни відбулася відповідна трансформація функціональних обов'язків управлінських структур. Партійні органи поступово перетворилися на розпорядчо-господарський придаток для проведення директив центру на місцях.

З метою централізації, уникнення дублювання функцій різними органами влади та управління Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації», був створений Комітет при РНК СРСР з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації. До складу комітету увійшли Г. Маленков (голова), А. Мікоян, М. Вознесенський, А. Андреев. Основною метою роботи комітету була координація зусиль усіх відомств у відновленні промисловості. Наприклад, з метою оперативного проведення відбудови в сільському господарстві ухвалювалися організаційно-регулюючі постанови та розпорядження; за період 1943–1945 рр. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) було ухвалено понад 20 таких постанов стосовно сільського господарства Української РСР [6, 41].

Водночас робилися спроби розмежувати повноваження партійних та радянських органів. На початку 1944 р. В. Молотов, Г. Маленков і М. Хрущов запропонували Й. Сталіну проект Постанови ЦК ВКП(б), який констатував факт нераціонального перерозподілу владних повноважень та концентрацію найбільш підготовлених кадрів у партійних структурах. На думку авторів проекту, «оперативне керівництво державним і культурним будівництвом мало б зосереджуватися в одному місці – у радянських органах» [15, 34–36]. Однак рішення з цього питання ухвалене не було.

Дублювання у повноваженнях партійних і радянських органів відчутно гальмувало роботу. Пошук компромісів у вирішенні цього питання виявлявся у формі створення численних комісій, комітетів, які відповідали за ухвалу конкретних виробничих та соціально-економічних завдань.

Слід зазначити, що головними напрямками відновлення економіки визволених регіонів були відбудова транспортної інфраструктури, підприємств оборонної промисловості та сільського господарства.

Особливо велике значення для організації відбудови транспорту мала Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р., яка містила окремий розділ «Про заходи з відбудови залізничних вокзалів, станцій, шляхових будок та інших залізничних будівель» [14, 320].

В умовах війни на працюючих залізничників поширювалася дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. «Про введення воєнного стану на усіх залізницях», згідно з яким усі працівники цієї системи вважалися мобілізованими на період війни й отримували відстрочку від призову на фронт. 25 квітня 1943 р. постановою РНК СРСР було введено в дію новий «Статут робітників і службовців на залізничному транспорті». За недбале ставлення до роботи передбачалися покарання судом військового трибуналу [10, 11].

Одночасно з методами примусу особливе значення надавалося моральному та економічному стимулюванню. Для визначення переможців у соціалістичному змаганні надавалися додаткові кошти та була створена система відзнак. 4 і 22 вересня 1943 р. були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про введення персональних звань і нових відомчих відзнак для особового складу залізничного транспорту» [1, 190].

Цей комплекс директивно-економічних заходів сприяв ефективній відбудові залізничних шляхів. Відбудовні роботи в першій половині 1943 р. були здійснені в межах Ворошиловградської області. Від 18 грудня 1942 р. до 1 вересня 1943 р. в області було відновлено 1 140,1 км головних шляхів, 6 великих, 68 малих і 21 середній міст, 800 стрілочних переводів. Із другого півріччя відбудовні роботи тривали на території інших областей Лівобережжя. Наприклад, на Південно-Донецькій залізниці було введено в експлуатацію 1 983 км шляхів [3, 211]. На територіях західноукраїнських областей відновлення залізничних шляхів відбувалося за допомогою адміністративно-директивних методів та перевірених досвідом війни трудових мобілізацій. Так, 28 липня 1944 р., наступного дня після визволення радянськими військами м. Львова, виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КП(б)У ухвалили постанову про забезпечення відбудови Львівського залізничного вузла. Для виконання цих завдань органи влади на місцях повинні були мобілізувати 6 000 осіб [10, 13].

Для ефективної відбудови залізничного транспорту був здійснений маневр кваліфікованими кадрами. У рамках виконання циклу заходів, визначених постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР у листопаді 1943 р., на роботу в галузь було направлено 28 тис. осіб [7, 199]. Робилося це й за рахунок перерозподілу робітників різних регіонів країни. Для підготовки кадрів залізничників у 1944 р. був відновлений навчальний процес у Дніпропетровському та Харківському інститутах інженерів транспорту.

З метою відродження металургійної та вугільної галузей на Донбас та в Криворіжжя в 1943–1944 рр. надійшла певна кількість інструментарію, устаткування та матеріалів. Для відбудови заводу «Азовсталь» перевезли устаткування вартістю 98,3 млн крб [10, 13]. Але основні зусилля були покладені на відбудову промисловості власними силами.

Наприкінці 1944 р. відновлення шахт Донбасу дало такі результати: за допомогою технічних засобів проведено осушення шахт від 60 млн кубометрів води (загалом потрібно було осушити 350 млн кубометрів води в затоплених шахтах), відбудовано більш ніж 300 км підземних виробок (потребували ремонту – 2 500 км), 900 тис. кубометрів виробничих будівель та технічних споруд (необхідність у побудові – 5,5 млн кубометрів), уведено в експлуатацію близько 1,5 млн м² об'єктів соціальної інфраструктури (потреба – 2,4 млн м²). Більш ніж 100 шахт уже давали вугільну продукцію в обсязі 35 тис. т на добу [13, 18].

Для відновлення народного господарства катастрофічно не вистачало робочих рук. Ще 22 лютого 1943 р. Державний комітет оборони (Донбас, як і вся Україна, ще був окупований) прийняв Постанову «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» [4, 751–752; 9, 259–260]. Відповідно до цього документа підлягали демобілізації шахтарі, які перебували в лавах Червоної армії. Невдовзі з'ясувалося, що наказ ДКО

практично неможливо виконати: абсолютна більшість шахтарів загинула в боях, потрапила до полону або була відправлена на схід, де будувалися шахти Кузбасу та Караганди, звідки їх усіма правдами і неправдами прагнули не відпускати.

На тривалий час розтягнулася найважливіша складова частина процесу відродження села – відбудова його господарства [12].

Першим етапом стало відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання, з чим селяни пов'язували надії на подолання жахливих наслідків окупаційного режиму. До новоутворених господарств вони звозили прихований на час окупації реманент, приводили коней, худобу, здавали посівний матеріал. Тут, безумовно, спрацьовував елемент емоційного та патріотичного почуття, викликаного визволенням того чи іншого населеного пункту. Однак часто мали місце факти примусового повернення прихованого майна.

Під час організації роботи сільгосп підприємств домінував директивно-адміністративний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, брутальність – основні риси стилю керівництва сільським господарством. Була також розпочата кампанія щодо вилучення земельних надлишків у селян для особистого землекористування. Повністю відновлена державна система оподаткування в аграрній сфері. Одночасно ефективно використався фактор патріотичного піднесення, який був викликаний перемогами Червоної армії. Неповнолітні відігравали значну роль і у сільськогосподарському виробництві, куди їх в 1943–1945 рр. масово мобілізували. Так, улітку 1944 р. учні середньої школи № 11 м. Києва звернулися до школярів України із закликом «На жнива, товариші учні!». На поклик одностайно відгукнулися патріотично налаштовані школярі. Старшокласники працювали помічниками комбайнерів, косарями, вантажниками. З жовтенят і піонерів створювали ланки зі збору колосся, дозори з охорони врожаю тощо. Загалом улітку 1943 р. 32 635 школярів і вчителів визволених Ворошиловградської та Харківської областей заробили більш ніж 1 млн трудоднів, у 1944 р. вже більше 960 тис. дітей під керівництвом педагогів вийшли на сільгосп роботи. Вони заробили 26 млн трудоднів. Учні багатьох шкіл республіки взяли шефство над колгоспними птахофермами. Узимку 1944 р. усі школи УРСР взяли участь у загальносоюзному конкурсі на кращого збирача верхівок бульби й органічних добрив до наступної посівної кампанії. Результатом конкурсу стали додатково засіяні картоплею десять тисяч гектарів [8, 16–17]. Навесні 1943 р. оголошено соцзмагання серед шкіл. Зокрема, на Ворошиловградщині до сільськогосподарських робіт залучили 23 000 учнів, які виробили 675 000 трудоднів. Школярі допомагали готуватися до весняної сівби [11, 50].

На завершальному етапі війни в держави з'явилася можливість виділення коштів, ресурсів і фахівців для відбудови сільського господарства. Уже з 1944 р. спостерігалось зростання виробничих показників, хоча відставання від довоєнного рівня залишалося досить значним.

У зв'язку з відновленням роботи підприємств власними силами активно використовувався фактор патріотичного піднесення народу для вирішення

питань економічного забезпечення відбудовного проекту. Також впливав фактор спрямованості держбюджету СРСР переважно на потреби діючої армії. Уряд СРСР був спроможний виділити на програму відбудови промисловості УРСР лише 7 % суми шкоди, заподіяної окупаційним режимом республіці. Для пошуку «внутрішніх резервів» активно використовувалися фонди оборони. Слід зазначити, що населення УРСР, прихильно ставлячись до Червоної армії, добровільно жертвувало особисті заощадження. Загалом за чотири роки війни внески громадян у Фонд оборони становили 118,2 млрд крб [1, 93]. Хоча факти адміністративного примусу громадян щодо здачі коштів теж широко використовувалися [5, 296].

У період відбудови народного господарства України чітко визначилася тенденція пріоритетного розвитку галузей важкого машинобудування, чорної металургії, що стало основою для розвитку міцного військово-промислового комплексу як засобу адекватного суперництва в гонці озброєнь. Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонній промисловості. Слід зазначити, що зроблено було фактично неможливе – відбудовано в цілому 30 % виробничих потужностей довоєнного періоду.

Можна погодитися з думкою дослідника І. Вєтрова, що, незважаючи на поступове зменшення частки оборонних замовлень, реконверсійні тенденції відновлення виробничих потужностей підприємств оборонної галузі призвели до домінування виробництва товарів групи «А». Водночас, якщо взяти за відправну точку обраний конфронтаційний напрям післявоєнних міжнародних відносин, слід визнати правильність реалізації економічних рішень 1943–1945 рр. [2, 27].

У 1943–1944 рр. республіка насправді була перетворена на матеріально-технічну базу діючої армії. Тому розвиток промисловості товарів групи «Б», сільського господарства та соціально-побутової сфери відбувався досить повільно.

Завдяки праці радянських громадян, фактично лише на одному патріотичному почутті, за умов обмеженого центрального фінансування були відбудовані стратегічні галузі промисловості. Повернення партійно-державного апарату відновило систему адміністративно-командного керівництва всіма сферами життя суспільства. Виправдана на полях боїв та під час проведення евакуації підприємств виняткова жорсткість, навіть жорстокість заходів, в умовах відновлення життя на визволених територіях заклала основи майбутнього соціального конфлікту. Отже, складні відносини населення з радянською владою вступили в нову стадію.

Дисбаланс і перекоси, спричинені геополітичними пріоритетами в підходах до відбудови господарського комплексу та розв'язанням нагальних економічних проблем, надовго законсервували головну роль тотально мілітаризованої економіки в мирний час та периферійне значення промисловості групи «Б» і соціальної сфери.

В екстремальних умовах евакуації промисловості й розгортання її в східних регіонах країни та реевакуаційні заходи виявили високі потенційні можливості планової радянської економіки. Смертельна загроза Вітчизні, інтереси захисту Батьківщини вимагали від людей максимального напруження всіх фізичних і духовних сил, значного росту продуктивності праці, підвищення оперативності,

організованості в роботі. Закладені у свідомості народу постулати радянського патріотизму реалізувалися в трудовій діяльності всіх верств населення деідеологізованим почуттям любові до Батьківщини.

Джерела та література:

1. *Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию Победы в Великой Отечественной войне: [в 2 кн.] / [отв. ред. А.И. Сахаров, ред.-сост. Л.П. Колоднікова]. – М.: ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 2. – 2010. – 520 с.*
2. *Ветров І.Г. Відбудовний проект для України: критика концептуальних підходів / І.Г. Ветров // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Част. І. – С. 21-28.*
3. *Гусев М.И. Стальные пути Донбасса / М.И. Гусев., К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др.; под ред. В.В. Приклонского. – Донецк: Донбасс, 1970. – 336 с.*
4. *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам / [Сб. док.]. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 829 с.*
5. *Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.*
6. *Ковальська Л.А. Наслідки німецького окупаційного господарювання у сільському господарстві Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Л.А. Ковальська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 39-43.*
7. *Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941 – 1945 / Г.А. Куманев. – М.: Наука, 1988. – 367 с.*
8. *Ленська В.В. Трудовий внесок школярів України в загальну перемогу над нацизмом / В.В. Ленська // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Част. III. – С. 15-19.*
9. *Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / [Сб. матер. и док.]. – Донецк: Донбасс, 1969. – 374 с.*
10. *Мазило І.В. Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943 - 1945 рр. / І.В. Мазило // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Част. III. – С. 10-15.*
11. *Овчиннікова Я.С. Діти та підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / Я.С. Овчиннікова // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1 (49) – С. 46-51.*
12. *Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О.Г. Перехрест. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 150 с.*
13. *Терпигорев А.М. Восстановление угольного Донбасса / А.М. Терпигорев // Красноармеец. – 1944. – № 23-24. – С. 18-19.*
14. *Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: хроника событий / АН УССР – Киев: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.*
15. *Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В.А. Шестаков. – М.: Наука, 2006. – 296 с.*

© Руслан ГУЛА

**ФАКТОР СОВЕТСКОГО ПАТРИОТИЗМА ПРИ ВОССТАНОВЛЕНИИ РАБОТЫ
ПРЕДПРИЯТИЙ НАРОДНОХОЗЯЙСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА УССР
В 1943–1944 гг.**

Проанализированы роль и место советского патриотизма в восстановлении организации работы предприятий на освобожденной территории Украины сквозь призму исторических диалектических противоречий. Раскрыты формы проявлений патриотизма тружеников при возрождении промышленно-хозяйственной базы УССР.

Ключевые слова: советский патриотизм, народно-промышленный комплекс, реэвакуация.

© Ruslan HULA

**SOVIET PATRIOTISM FACTOR FOR RESTORATION WORK SIZED ENTERPRISES
NATIONAL ECONOMY IN 1943–1944**

The role and place of Soviet patriotism in restoring organization of enterprises in the liberation of Ukraine through the prism of historical dialectical contradictions. Expand manifestations of patriotism workers at reviving industrial economic base of the USSR.

Key words: Soviet patriotism, economic complex, reevakuatsiya.